

Het einde van de Romeinenbrief sociaalhistorisch gelezen: een sleutel tot de vroegchristelijke zendingsgeschiedenis en het netwerk van Paulus

van: prof. dr. Annette Merz, PthU Groningen; voor fries leerhuis Olterterperkring, 15.12.2014

Introductie en overzicht over Romeinen 15,14-16,27

Vanavond zal het einde van de Romeinenbrief sociaalhistorisch worden gelezen. Want deze tekst geeft als geen ander inzichten in de vroegchristelijke zendingsgeschiedenis, in het leven van Paulus op zijn hoogtepunt als verkondiger van Christus en in het netwerk, waarmee deze apostel samenwerkte. Sommige van de belangrijkste medewerkers van Paulus waren vrouwen, blijkt uit Romeinen 16, en ik zal dan ook veel tijd besteden aan de juiste vertaling en interpretatie van de verzen, die Febe, Prisca en Junia betreffen. Maar ik begin met een overzicht over het briefslot als geheel, zodat wij een goed overzicht hebben over de functie van de onderdelen en over de situatie waarin Paulus zich bij het schrijven bevindt. U hebt de tekst van Rom 15,14-16,27 op het handout.

In de voorafgaande 15 en een halve lange en soms theologisch best ingewikkelde hoofdstukken heeft Paulus aan de Romeinen zijn theologie voorgelegd en hen van advies in omstreden kwesties van het gemeentelijke leven voorzien. Hij deed dat, hoewel hij de gemeente niet kent en niet zelf gesticht heeft. Nu hij bijna aan het einde is, komt hij nog eens op deze irregulariteit terug en kijkt hij terug op het schrijven van de brief en de reden daarvan. Hij schrijft (A):

„¹⁴ Broeders en zusters (adelphoi), ik ben ervan overtuigd dat u best zelf in staat bent om elkaar van advies te dienen, want u bent vol goede bedoelingen en u hebt een rijke kennis van zaken. ¹⁵ Toch heb ik u soms met een zekere vrijmoedigheid geschreven, om u een en ander in herinnering te brengen, uit de kracht van de genade die mij door God is geschonken.”

Paulus stelt zich dus bescheiden op en karakteriseert zijn vermaningen alleen als herinnering aan de kennis, die de Romeinen zelf in huis hebben. Dat moet hij ook, de Romeinen zijn immers jarenlang zonder zijn advies en onderwijs goed terecht gekomen. Wel is Paulus zich van de bijzondere genade bewust, die hij door God heeft ontvangen. Hij vervolgt zijn betoog door terug te kijken op zijn zendingswerk van de afgelopen jaren:

¹⁶ Hij heeft mij bestemd voor de *heilige dienst* (letterlijk: als dienaar [*leitourgos*]) van Christus Jezus onder de heidenen, om het evangelie van God (priesterlijk) te bedienen, om Hem de heidenen aan te bieden als een welkome (offer)gave, geheiligd door de heilige Geest. ¹⁷ Hierop mag ik mij in Christus Jezus bij God beroemen. ¹⁸ Want ik durf over niets anders te spreken dan over wat Christus door mij tot stand heeft gebracht voor de bekering van de heidenen, door woord en daad, ¹⁹ door machtige wondertekenen, in de kracht van de Geest van God. Zo heb ik van Jeruzalem en omstreken tot Illyrië (letterlijk: van Jeruzalem in een grote cirkel tot Illyrië toe) de *prediking van het evangelie van Christus voltooid*. ²⁰ Alleen was het voor mij een erezaak om *het*

evangelie niet te verkondigen waar de naam van Christus reeds genoemd was, om niet te bouwen op een fundament dat door anderen was gelegd.” En ik voeg nog V. 23a uit het volgende stuk toe: Nnu heb ik in deze streken geen arbeidsveld meer.”

Dit klinkt al veel minder bescheiden. Paulus beweert niets anders, dan dat hij in zijn eentje het hele oosten van het Romeinse Rijk tot aan Illyrie, het huidige Albanie, toe voor Christus heeft gewonnen en hij mag zich daarop in Christus Jezus bij God beroemen. Op een ander plaats in 1 Corinthiers 15,10 zegt Paulus in een vergelijking met de andere apostelen: “Maar door de genade Gods ben ik, wat ik ben, en zijn genade aan mij is niet vergeefs geweest, want ik heb meer gearbeid dan zij allen.” Onthoud de frase: “ik heb gearbeid”; we zullen het hier gebruikte Griekse werkwoord *kopian*/arbeiden, zwoegen voor het verkondigingswerk, in het vervolg namelijk nog herhaaldelijk tegenkomen. Paulus voorstelling van de missie is kennelijk, dat hele streken voor Christus gewonnen worden, als er in de centra één gemeente is gesticht, van waaruit het evangelie door de lokale gelovigen verder wordt verspreid. Hij zelf stelde zijn eer erin, in die gebieden te verkondigen, die nog niet door andere missionarissen bereikt waren. En zo wil hij het ook houden, want hij heeft het volgende doel al op het oog: Spanje. Daarover handelt de volgende alinea met de letter C.

”²² Dit is dan ook de reden waarom ik telkens verhinderd was bij u te komen. ²³ Maar nu heb ik in deze streken geen arbeidsveld meer, en al jaren verlang ik vurig u te bezoeken ²⁴ als ik naar Spanje ga. Ik hoop namelijk u op doorreis te zien en door u te worden uitgerust voor mijn tocht daarheen, nadat ik eerst enige tijd van uw gezelschap genoten heb.”

Pas hier aan het einde van de brief zegt Paulus hardop, in welk kader het bezoek aan Rome te plaatsen is: eigenlijk is Rome vooral een noodzakelijk basisstation op weg naar Spanje, waar het evangelie nog niet verkondigd is. Later zal ik meer vertellen over de moeilijkheden die deze geplande missie in Spanje met zich mee bracht en hoe Paulus en zijn medewerkers zich daarop voorbereidden. In het volgende stuk, de verzen 25-29, bericht Paulus, wat hij nog doen moet, voordat hij na Rome kan afreizen:

”²⁵ Nu sta ik op het punt naar Jeruzalem te vertrekken *ter ondersteuning* van de heiligen (*letterlijk: om de heiligen te dienen [diakonein]*). ²⁶ Want Macedonië en Achaje hebben besloten een collecte te houden voor de armen onder de heiligen in Jeruzalem. ²⁷ Een mooi besluit, maar zij staan ook bij hen in het krijt; omdat de heidenen deel hebben gekregen aan hun geestelijke gaven, zijn zij van hun kant verplicht hen materieel *bij te staan (leitourgein)*. ²⁸ Wanneer ik dan deze taak heb volbracht en hun de opbrengst veilig ter hand gesteld heb, zal ik over uw stad naar Spanje reizen. ²⁹ Ik weet zeker dat ik, als ik u bezoek, zal komen met de volle zegen van Christus.”

Paulus staat dus op het punt, vanuit Korinthe, waar hij zich bij het schrijven van de Romeinenbrief bevindt, te vertrekken naar Jeruzalem waar hij de collecte wil bezorgen, die de door hem gestichte gemeentes in Macedonien en Achaje hebben verzameld. Deze collecte was afgesproken, toen Paulus en Barnabas, toen zendelingen die vanuit Antiochie opereerden, het evangelie voor de heidenen in Jeruzalem hadden toegelicht op

het zogenaamde apostelconvent. In Gal 2,9-10 verwoordt Paulus de toen gesloten overeenkomst: “toen zij de genade, die mij geschonken was, opmerkten, reikten Jacobus, Céphas en Johannes, die als steunpilaren golden, mij en Barnabas de broederhand: wij zouden naar de heidenen, zij naar de besnedenen gaan. Alleen moesten wij de armen blijven gedenken, en ik heb mij dan ook beijverd dat vooral te doen.” In 2 Corinthiers 8 en 9 zijn brieven terug te vinden, die Paulus aan zijn gemeentes heeft geschreven, om de inzameling van het geld op gang te krijgen, wat moeilijker bleek te gaan dan hij eerst had gedacht. Maar uiteindelijk lijkt er een aanzienlijke som bij elkaar gekomen te zijn, en Paulus staat nu op het punt, om hem zelf naar Jeruzalem te brengen. Alleen: dit is geen onomstreden aangelegenheid en daarvan vangen we een glimp op in het volgende stukje D.

”³⁰ Maar ik doe een beroep op u, broeders en zusters, in de naam van onze Heer Jezus Christus en de liefde van de Geest: Sta mij bij in de strijd; bid voor mij tot God, ³¹ dat ik mag ontkomen aan de weerspanningen in Judea, en dat mijn hulpactie (letterlijk: *mijn dienst [diakonia]*) voor Jeruzalem bij de heiligen aldaar in goede aarde mag vallen. ³² Dan zal ik, als God het wil, vol vreugde bij u komen en rust vinden in uw midden. ³³ De God van de vrede zij met u allen! Amen.”

Sinds de overeenkomst over de collecte was gesloten, was er nogal wat gebeurd en de verhoudingen tussen Paulus en Jeruzalem waren flink onder druk komen te staan. Het in Antiochie in gebruik geraakte gezamenlijke eten van gelovigen van Joodse en niet-Joodse achtergrond was tijdens een bezoek van Petrus en afgezanten van Jacobus beëindigd, lezen wij in de Galatenbrief (Gal 2,11-14). Kennelijk omdat de heidenen de kashruth, de spijswetten, niet hielden. Paulus was daarover zo woedend en vond het een zo principiële zaak, dat hij het partnerschap met Barnabas opzegde en voortaan op eigen houtje met andere medewerkers missioneerde, onder meer in Korinthe, Efeze, Filippi. Paulus was er niet helemaal zeker van, of de collecte als teken van samenhang van gelovigen uit de volken en uit Israel nog welkom was in Jeruzalem, dat onder leiding van Jacobus stond. Er was dus mogelijk weerstand van binnen en daarnaast natuurlijk ook weerstand vanuit de Joodse, niet in Christus gelovende, bevolking die zeer wantrouwend tegenover de voormalige ijverige Farizeeër Paulus stond, die zich helemaal op het verkondigen van het geloof aan de heidenen had toegelegd, zonder de besnijdenis en andere thorageboden nog als verplichtend te beschouwen.

Paulus' zorg was niet onterecht, en als wij Handelingen mogen geloven is hij inderdaad in Jeruzalem gearresteerd en uiteindelijk als gevangene naar Rome gekomen, waardoor zijn plannen voor de verkondiging in Spanje teniet werden gedaan. Maar dat is kennis achteraf. Als Paulus de Romeinenbrief schrijft, hoopt hij, dat zijn collectereis de vrede met de gemeentes in Palestina zal herstellen en dat hij zich vervolgens volop kan richten op zijn nieuwe werk in het westen, in Rome en Spanje.

De volgende twee stukken tekst onder E en F zal ik later uitgebreid bespreken en daarom behandel ik die nu heel summier. Paulus stelt Febe, die de Romeinenbrief in Rome moest afleveren en toelichten, aan de gemeente voor en vraagt om haar waardig te ontvangen en te ondersteunen. Daarna doet hij in stuk F de groeten aan mensen, die hij

in Rome kent of wier namen hij door anderen te weten is gekomen. Het zijn zoveel namen, dat sommige uitleggers twijfelen, of dit hoofdstuk wel oorspronkelijk bij de Romeinenbrief hoort. Hoe kan het toch, dat zoveel mensen, die Paulus kennelijk goed kent, die hij zijn medewerkers noemt of met wie hij eerder samen heeft gewerkt, nu allemaal in Rome zitten, terwijl Paulus daar nog nooit geweest is? Bij sommigen is ook heel duidelijk, dat Paulus hen in Azië heeft ontmoet. Epenetus bijvoorbeeld, is de eerste die in Azië tot het geloof in Christus is gekomen; de moeder van Rufus, die voor Paulus als een moeder is, moet hij wel in het oosten ergens ontmoet hebben en van Prisca en Aquila weten we, dat zij in Korinthe en Efeze met Paulus samengewerkt hebben, hoewel zij oorspronkelijk uit Rome afkomstig waren. Sommige exegeten lezen Romeinen 16 daarom als een brieffragment dat aan de gemeente van Efeze is gericht en misschien samen met een afschrift van de Romeinenbrief daar bezorgd moest worden om ook de christenen in Efeze deel te laten hebben aan de grondige theologische uiteenzettingen, die Paulus voor de Romeinen heeft geschreven en die toch een beetje een samenvatting zijn van zijn theologie. Dit is een mogelijkheid, we zullen het nooit zeker weten. Ikzelf denk, dat er wel iets te zeggen is voor Romeinen 16 als deel van de oorspronkelijke brief aan de Romeinen. We zien in 16,3-16 namelijk twee groepen mensen vertegenwoordigd. De al genoemde goede bekenden en medewerkers van Paulus en gelovigen, van wie Paulus hooguit de naam kent en soms dat niet eens.

“Groet hen die behoren tot het huis van Aristobulus” (vers 10). “Groet mijn landgenoot Herodion. Groet de volgelingen van de Heer die behoren tot het huis van Narcissus” (vers 11) “Groet Asynkritis, Flegon, Hermes, Patrobas, Hermas en de broeders (en zusters?) die bij hen zijn. Groet Filologus en Julia, Nereus met zijn zuster, en Olympas, en al de heiligen bij hen.” (verzen 14-15)

Hier worden duidelijk gelovigen gegroet, die bij een bepaalde huishouding horen en die in sommige gevallen waarschijnlijk zelf een gemeente aan huis vormden. De lijst van groeten dient in deze gevallen ertoe, om ervoor te zorgen, dat de brief ook alle gelovigen in Rome bereikte, want het lijkt erop, dat er vanaf het vroegste begin verschillende onafhankelijke centra waren, net zoals er in een grote stad als Rome vele Joodse synagogen waren.

Maar hoe komen al die goede bekenden en beproefde medewerkers van Paulus opeens in Rome terecht? Het antwoord ligt waarschijnlijk in de geschetste situatie: Paulus was van plan om een grootschalige missie in Spanje te beginnen. Dat kon hij niet alleen voor elkaar krijgen. Hij heeft dus waarschijnlijk zijn vroegere mede-missionarissen aangemoedigd om al richting het westen te reizen en hem daar op te wachten totdat hij klaar was met de afrondende werkzaamheden in het oosten. Als dat zo is, verklaart dat ook de volmondige groet aan het einde van dit stuk: “U groeten al de gemeenten van Christus.” (vers 19). Paulus maakte van de missie in Spanje een werk, waaraan al de door hem gestichte gemeenten deel hadden.

Er volgt dan nog een kort en vrij vaag stuk met waarschuwingen voor valse dienaren van Christus, waarvoor de Romeinen zich in acht moeten nemen onder G, waar ik vandaag niet bij stil wil staan, net als bij de afsluitende doxologie, onder I, beide teksten zijn

mogelijk van later datum en voegen niets toe aan de vragen, die wij vanavond willen behandelen.

Wel wil ik nog even stilstaan bij het stuk onder de letter H, waar mensen die tijdens het schrijven van de Romeinenbrief in Korinthe bij Paulus zijn, hun groeten aan de Romeinen laten doen.

Ik citeer (H): ²¹ Mijn *medewerker* Timoteüs en mijn landgenoten Lucius, Jason en Sosipater laten u groeten. ²² Ik, Tertius, die deze brief heb geschreven, groet u in de Heer. ²³ Gajus, *gastheer van mij en van de hele gemeente*, Erastus, de beheerder van de stedelijke financiën, en onze *broeder* Quartus laten u groeten.

Een groepje van acht mannen bevindt zich bij Paulus en laat groeten overbrengen. Het wordt niet helemaal duidelijk, waarom deze acht en geen anderen uit Korinthe, waar natuurlijk veel meer gelovigen woonden. Het meest waarschijnlijke lijkt mij, dat dit het groepje is, dat tijdens het schrijven van de Romeinenbrief met Paulus in het huis van Gajus aanwezig is, zij het als gast, zij het als bediende, zij het als nauwe vriend van de gastheer.

Timotheus is natuurlijk de meest vertrouwde junior medewerker van Paulus, die samen met hem heel wat gemeenten heeft gesticht en in zijn opdracht op bezoek is geweest, waar de situatie dit verlangde. Hij is volgens Handelingen 20,3 ook een van de begeleiders van Paulus op de reis naar Jeruzalem, net als de ook genoemde Sopater, die waarschijnlijk met de hier genoemde Sosipater identiek is. Als dit klopt, zouden ook Lucius, die wij verder niet kennen, en Jason reisgenoten van Paulus met doel Jeruzalem kunnen zijn, die door de gemeenten zijn afgezondem, om de collecte te overhandigen. Jason is misschien dezelfde Jason, in wiens huis Paulus volgens Handelingen 17,1-9 in Thessalonica werd geherbergd, die hem ook moest beschermen tegen de woedende menigte van de stad en die voor hem borgtocht moest betalen, toen de zaak helemaal uit de hand liep en tot publieke rellen leidde. Iemand die al zoveel inzet heeft getoond voor het evangelie kan je je goed voorstellen als vertegenwoordiger van een gemeente bij de gezamenlijke symbolische overhandiging van een grote bijdrage voor de armen in Jeruzalem. Bovendien zou hij ook het nodige geld en de gelegenheid gehad hebben om voor weken afwezig te zijn.

Twee van de andere genoemden zijn mogelijk slaven of vrijgelatenen in dienst van Gajus, de gastheer. Tertius en Quartus – twee broers met de nummers drie en vier? Tertius meldt trots dat hij de brief aan de Romeinen heeft geschreven, waarschijnlijk gedictieerd door Paulus. Dan was hij een getrainde schrijver, misschien de secretaris van Gajus? Quartus wordt broeder genoemd, wat twee betekenissen kan hebben: of gewoon christen (“broeder in Christus”), of juniormedewerker van Paulus, dus een broeder in dienst van Christus. Dit gebruik van broeder komen wij vaker tegen bij Paulus. Ik heb voorbeelden op de handout genoteerd, waaronder met betrekking tot de belangrijkste medewerker van Paulus Timotheus.

Blijven Gajus en Erastos. Gajus is de gastheer, niet alleen van Paulus, maar van de hele gemeente. Dit betekent, dat zijn huis groot genoeg was om alle gelovigen in Korinthe in

een dienst te verenigen. Dit veronderstelt, dat hij welgesteld was en zijn huis openstelde voor de hele groep. Naar antiek gebruik vervult hij daarmee de rol van patroon of van weldoener, die van groot maatschappelijk aanzien en belang was. Daarover later meer.

Erastos is interessant, omdat hij met zijn stedelijk ambt wordt voorgesteld, hij is *oikonomos tes poleos*, beheerder van de stedelijke financiën. Het is niet helemaal zeker dat dit een hoog ambt was, want er waren ook slaven in ondergeschikte functies, die met de stedelijke financiën te maken hadden. Maar het lijkt er toch op, dat Erastos net als Gajus bij de gegoede leden van de gemeente hoorde en dat Paulus met trots vermeldt dat iemand van aanzien in de buitenwereld bij hen hoorde. Er is in Korinthe een inscriptie in de bestrating gevonden van ene Erastos, die het ambt van aedile vervulde en uit eigen zak de straat oostelijk van het theater heeft laten herstellen ergens in de eerste eeuw (foto op de handout). Wij kunnen niet zeker weten of dit de Erastos van Rom 16,23 is, maar het is zeker niet uit te sluiten.

Nadat wij nu een aantal van de belangrijke mannelijke medewerkers van Paulus hebben zien langs komen, wordt het tijd, om naar de teksten te kijken, die iets over de vrouwen in het zendingsnetwerk van Paulus vertellen. Ik wil eerst uitgebreid stilstaan bij Rom 16,1-2. Maar voordat ik daaraan begin eerst nog een korte methodische opmerking. Zou het niet slimmer zijn, om te kijken naar teksten, waarin Paulus direct iets over de rol van vrouwen zegt? Waarom kijken naar zulke onbeduidende stukjes als aanbevelingen en groeten aan het einde van een brief?

Een probleem bij de teksten over vrouwen is, dat de brieven van Paulus niet door hemzelf gepubliceerd zijn, maar dat ze later geredigeerd zijn door discipelen van Paulus en dat wij er daarom niet zeker van kunnen zijn, dat alle stukken daarin ook echt van zijn hand zijn. U weet misschien, dat juist de beroemde mulier tacet in ecclesia passage (de vrouw moet zwijgen in de gemeente, 1Kor 14,34-25) ervan verdacht is een vroege toevoeging te zijn. Dan moet je maar beter niet met zo'n omstreden tekst beginnen. Daar komt iets anders bij. Als je tegenwoordig sociaalwetenschappers zou vragen uitspraken te doen over de participatie van vrouwen in de samenleving, dan zullen zij zeker niet de beleidsstukken raadplegen, waarin politici mooie concepten ontwerpen van ideale participatie van vrouwen. Zij zullen gewoon naar de cijfers kijken, naar de alledaagse bewijzen voor het meedoen of juist niet meedoen van vrouwen in sleutelposities in de samenleving. Naar leden- en kandidatenlijsten bijvoorbeeld. Laten we iets dergelijks voor Paulus doen. Laten we dus kijken naar de verzen in Romeinen 16, die uitsluitel geven over de rol van vrouwen zonder dat de kwestie "vrouw" expliciet aan de orde is. In de eerste 16 verzen van hoofdstuk 16 worden 29 personen genoemd, waarvan 10 vrouwen, de meeste daarvan in prominente functies. Ik begin met Febe.¹

¹ Het volgende is een bewerking van Annette Merz, Patrones, beschermster, weldoenster of gewoon behulpzaam? Problemen bij de vertaling van de passage over Febe (Romeinen 16:1-2), in: Met andere woorden 29 (2/2010), 11-21.

Febe, medewerkster voor de missie in Spanje en voormalige beschermvrouw van Paulus

Romeinen 16:1-2 is een fascinerende maar ook erg lastige tekst. Hij geeft inzicht in de onderlinge verhoudingen tussen de allereerste vroegchristelijke ambtsdragers en in de manier waarop christelijke gemeenten in verschillende steden van het Romeinse Rijk met elkaar communiceerden en elkaar steunden. Bovendien is het een van de weinige teksten die de betrokkenheid van vrouwen bij de verspreiding van het evangelie duidelijk laten zien. Een tekst die heel wat “vensters” opent naar het verleden.² Aan de andere kant roept deze tekst bijna net zoveel vragen op als hij beantwoordt. Het is een schoolvoorbeeld van een moeilijk vertaalbare tekst. Om te beginnen zet ik twee recente Nederlandse en twee recente Engelse vertalingen naast elkaar:

A. *De Nieuwe Bijbelvertaling* (2004)

1 Ik beveel onze zuster Febe bij u aan, die in dienst staat van de gemeente in Kenchreeën. 2 Ontvang haar in de naam van de Heer, op een wijze die bij de heiligen past. En sta haar bij wanneer ze uw hulp ergens voor nodig heeft, want ze is velen tot steun geweest, ook mij.

B. *Willibrord Vertaling* (1995)

1 Ik beveel u onze zuster Febe aan, diaken van de gemeente te Kenchreeën.
2 Ontvang haar in de Heer zoals christenen past, en sta haar bij in alle zaken waarin zij uw hulp nodig heeft. Want zelf is zij voor velen, en ook voor mij, een beschermster geweest.

C. *Good News Bible* (1992)

1 I recommend to you our sister Phoebe, who serves the church at Cenchreae. 2 Receive her in the Lord's name, as God's people should, and give her any help she may need from you; for she herself has been a good friend to many people and also to me.

D. *Contemporary English Version* (1999)

1 I have good things to say about Phoebe, who is a leader in the church at Cenchreae.
2 Welcome her in a way that is proper for someone who has faith in the Lord and is one of God's own people. Help her in any way you can. After all, she has proved to be a respected leader for many others, including me.

Deze vertalingen laten goed zien waar de knelpunten zitten. Ik noem er vier.

a) Is de tekst als formele aanbevelingsbrief op te vatten, zoals de vertalingen “Ik beveel aan/I recommend” veronderstellen, of maakt Paulus een meer informele, terloopse

² De problemen rond Romeinen 16:1-2 zijn door mij uitgebreid becommentarieerd in: A. Merz, ‘Phöbe, Diakon(in) der Gemeinde von Kenchreä – eine wichtige Mitstreiterin des Paulus neu entdeckt’, in: A. von Hauff (ed.), *Frauen gestalten Diakonie 1, Von der biblischen Zeit bis zum Pietismus*, Stuttgart 2007, 125-140.

opmerking over een aan de Romeinen onbekende christelijke collega om haar bij hen te introduceren?

b) Hoe is de aanduiding van Febe als zuster (*adelfê*) op te vatten? Vertalingen A, B en C leggen er geen nadruk op, waardoor de indruk ontstaat, dat zij gewoon als christen wordt aangeduid. Maar *adelfê/adelfos* kan ook gebruikt worden om een collegamedewerk(st)er van Paulus aan te duiden. Vertaling D heeft *adelfê* kennelijk in deze zin opgevat en de twee benamingen als (ambst)zuster en *diakonos* samengevoegd tot de vertaling “Phoebe, who is a leader”.

c) Febe krijgt de mannelijke titel *diakonos* wat letterlijk vertaald “dienaar” betekent. In de vertalingen wordt het weergegeven als “diaken zijn”, “in dienst staan/to serve”, “to be a leader”. Welke van deze vertalingen verdient de voorkeur? Duidelijk is in ieder geval dat de vertaling “diaken” het gevaar met zich meebrengt bij de lezer anachronistische associaties op te roepen. Dan wordt eerder gedacht aan de verschillende vormen die het diaconaat in de geschiedenis van de kerk kreeg dan aan de taken van Febe ten tijde van Paulus.³

d) Het vierde probleem is de typering van Febe als *prostatis pollôn ... kai emou autou* (“*prostatis* van velen en ook van mij [Paulus] zelf”). Het vrouwelijke zelfstandige naamwoord *prostatis* wordt heel uiteenlopend vertaald. Er wordt gesteld dat Febe “tot steun geweest is”, “beschermster geweest is”, Febe wordt voorgesteld als “good friend” en “respected leader”. Daarmee zijn echter nog niet alle opties genoemd die door de wetenschap bediscussieerd zijn en in Bijbelvertalingen vertegenwoordigd worden. In elk geval moeten “weldoenster” en “patrones” nog toegevoegd worden als serieuze kandidaten voor de vertaling van dit Griekse woord.

In het vervolg zal ik deze vier punten bespreken, waarbij het derde en het vierde de meeste aandacht zullen krijgen.

a. Romeinen 16:1-2 als aanbevelingsbrief voor Febe en haar rol als koerier

Het lijkt geen twijfel dat Romeinen 16:1-2 als formele aanbeveling van Febe opgevat moet worden. Paulus gebruikt namelijk standaardterminologie (*sunhistêmi de humin ...*) die in vele papyrusbrieven te vinden is. De typische manier waarop Febe aan het einde van de brief, voorafgaand aan de groeten, wordt geïntroduceerd, wordt door de commentaren en ook al door de Griekse handschriften van de Romeinenbrief als bewijs gezien dat zij de koerier is van de brief. Zij bracht de brief aan de Romeinen naar Rome.⁴ Volgens de conventies van toen kwam haar daarmee ook de rol toe om de brief toe te lichten en waar nodig verdere informatie te verstrekken. Gezien de uiteenlopende en gevoelige onderwerpen die in de Romeinenbrief behandeld worden was dit geen geringe taak. Paulus legt aan de Romeinen een samenvatting van zijn meest centrale theologische gedachten voor. Hij verdedigt zich zo ook tegen verdachtmaking door

³ Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Zu ihrem Gedächtnis... Eine feministisch-theologische Rekonstruktion der christlichen Ursprünge* (übersetzt von Christine Schaumberger), München / Mainz 1988, 218.

⁴ J.D.G. Dunn, *Romans 9-16* (WBC 38), Dallas 1988, 886; J.A. Fitzmyer, *Romans. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 33), New York 1993, 729.

tegenstanders van zijn theologie. Bovendien hoopt hij financiële, personele en logistieke hulp van de Romeinen te krijgen voor zijn plannen om een groot opgezette missie in Spanje te starten (Romeinen 15:22-24, 28). De brief dient als voorbereiding van Paulus' eigen bezoek aan Rome en moet het vertrouwen tussen hem en de gemeente bevorderen. Het is dan ook niet verrassend dat Febe, die verantwoordelijk is voor het overbrengen, voorlezen en uitleggen van de brief, een uitgebreide aanbeveling meekrijgt, waarin haar relatie tot Paulus en haar rol binnen de christelijke beweging duidelijk gemaakt wordt. De drie titels “zuster”, “*diakonos* van de gemeente in Kenchreeën” en “*prostatis* van velen, ook van mezelf” dienen ertoe Febes positie duidelijk te maken aan de Romeinen. In dit licht is “zuster” niet alleen als aanduiding voor een christen, maar ook als een algemene medewerkerstitel op te vatten.⁵ Febe wordt dus collega-zuster of collega-medewerkster genoemd, net zoals de medewerkers en briefkoeriers Sostenes, Timoteüs, Tychikus en Onesimus “broeders” genoemd worden, en net zoals de “broeders” die meewerkten aan de collecte (hun naam is verder onbekend).⁶

Helaas weten wij niet wat de verdere voornemens en taken van Febe in Rome geweest zijn. Het was voor Paulus niet nodig dat expliciet te vermelden, omdat Febe het immers ter plekke zelf kon uitleggen. Paulus vraagt in eerste instantie om haar waardig op te nemen, zoals het heiligen toekomt “in de Heer”; hij wil dat de Romeinse christenen weten dat Febe net als zij met Christus verbonden is. Daarnaast vraagt hij hun, in een bewust vage formulering, om haar bij te staan “in welke zaak zij ook hulp nodig zou hebben”. Denkt hij aan persoonlijke dingen, die Febe in Rome moest regelen, of aan zaken, die zij mogelijk als zakenvrouw wilde doen? Of hingen haar plannen samen met de plannen van Paulus zelf en ging het dus om acties in verband met de christelijke missie? We kunnen daar op basis van de open formulering in Romeinen 16:2a geen uitspraak over doen. Wel zal op basis van de andere genoemde titels blijken dat veel te zeggen is voor de derde optie, dat Febe dus deel uitmaakt van het voorbereidingsteam voor de missie in Spanje.

b. Febe als diakonos: ambt binnen de gemeente van Kenchreeën of functie als afgezant?

In het verleden heeft men de titel *diakonos* in Romeinen 16:2 meestal gezien als aanwijzing dat Febe binnen de gemeente van Kenchreeën een ambt vervulde. De meningen zijn verdeeld over de vraag hoeveel autoriteit en welke taken er aan dit ambt verbonden waren. Vroeger dacht men vaak aan diaconale taken zoals zorg voor zieken en armen, ondergeschikt aan de belangrijkste diensten in de verkondiging.⁷

Tegenwoordig achten velen het waarschijnlijker dat ze een leidinggevende functie had met leer en verkondiging als hoofdtaak.⁸ Daarnaast bestaat ook nog de mogelijkheid om in *diakonos* een beschrijving te zien van de actuele functie van Febe als ‘vertegenwoordiger’ of ‘afgezant’ van de gemeente van Kenchreeën. Hoe is dit scala aan mogelijkheden te verklaren?

⁵ E. Schüssler Fiorenza, *Gedächtnis*, 221.

⁶ Zie 1 Korintiërs 1:1; 2 Korintiërs 8:18, 22; 9:3; Kolossenzen 1:P1; 4:7, 9; Efeziërs 6:21; Filemon 1.

⁷ H. Litzmann, *Geschichte der alten Kirche I*, Berlin ⁴1961, 149.

⁸ Zie R. Bieringer, ‘Febe, Prisca en Junia. Vrouwen en leiderschap in de brieven van Paulus’, in: F. van Segbroeck (red.), *Paulus*, Leuven, Voorburg 2003, 157-202.

Men dient goed te beseffen, dat het woord *diakonos* ten tijde van Paulus geen vast omschreven ambt binnen de christelijke gemeenten aanduidde en ook in zijn buiten-Bijbels gebruik een breed spectrum aan mogelijke betekenissen had. Er bestaat slechts één tekst, Filippenzen 1:1, waaruit blijkt dat binnen een christelijke gemeente de functies *episkopos* en *diakonos* bestonden. Hoewel het onduidelijk blijft wat deze functies precies inhielden, ligt het toch in de rede om bij de *diakonoi* in Filippenzen 1:1 aan assistenten voor de cultus te denken, zoals die ook in andere culten voorkwamen.⁹

Paulus gebruikt het woord *diakonos* meestal met een andere strekking, namelijk om zichzelf en zijn *apostel*-collega's te kenmerken als dienaren/gemachtigden van Christus, die als bemiddelaars van het evangelie optreden.¹⁰ Ik citeer 1 Korintiërs 3:5: Wat is Apollos eigenlijk? En wat is Paulus? Zij zijn niet meer dan dienaren die u tot geloof hebben gebracht. Het gaat bij Paulus altijd om mensen die in de christelijke zending en verkondiging werkten, vaak in meer dan één gemeente.¹¹ 2 Korintiërs 11:13-15 en 23 laat zien, dat *diakonos* en *apostolos* door Paulus als synoniem gebruikt kunnen worden voor iemand die als afgezant of bemiddelaar voor Christus optreedt.

De vraag is dus of de taak van Febe in Kenchreeën misschien vergelijkbaar was met die van Epafras. In Kolossenzen 1:7-8 lezen we over Epafras dat hij verantwoordelijk was voor de stichting van de gemeente van Kolosse en het evangelie daar had uitgedragen; daarom wordt hij “onze geliefde medeslaaf [namelijk: van Christus], die voor jullie een getrouwe dienaar/bemiddelaar (*diakonos*) van Christus is” genoemd.^{12,13}

J.N. Collins en ikzelf bepleiten een derde mogelijkheid. We bouwen daarbij voort op de hierboven besproken teksten waarin *diakonos* de gemachtigde (van Christus) in de verkondiging betekent. We hechten echter meer waarde aan de unieke genitief bij *diakonos* en de actuele context van de aanbeveling. Want Febe wordt *diakonon tês ekklêsias tês en Kenchreais* genoemd. Collins stelt voor te vertalen “I commend to you our sister Phoebe, who is a delegate of the church in Cenchreae”.¹⁴ De meest verwante

⁹ De (tweede) basisbetekenis van het woord *diakonos* in het nieuwtestamentische woordenboek van Bauer en Danker, waarop deze interpretatie steunt, is: “one who gets someth. done, at the behest of a superior, *assistant*” (BDAG, 230). De napulijnse brief 1 Timoteüs bouwt in 3:8-13 voort op deze ambtsterminologie. Pas in latere eeuwen ontwikkelde zich een vast omschreven ambt van mannelijke en vrouwelijke diakenen, die aan de bisschop ondergeschikt waren.

¹⁰ De (eerste) basisbetekenis, die het woordenboek voor *diakonos* aangeeft, betreft dan ook iemand met zekere volmacht, “one who serves as an intermediary in a transaction, *agent, intermediary, courier*” (BDAG, 230).

¹¹ Paulus: 1 Korintiërs 3:5; 2 Korintiërs 3:6; 6:4; Apollos: 1 Korintiërs 3:5; Tychicus: Efeziërs 6:21; Kolossenzen 4:7; Epafras: Kolossenzen 1:7; Timoteüs: 1 Timoteüs 4:6; “broeders” zonder naam: 2 Korintiërs 11:15,23.

¹² Vergelijk de NBV-vertaling van Kolossenzen 1:7: “Onze geliefde *medewerker* Epafras, die zich als trouw dienaar van Christus voor u inzet, heeft u daarin [in het evangelie] onderwezen.” “Onze medewerker” is volgens mij geen passende vertaling voor *sundoulou hêmôn*, want terwijl Paulus naar voren brengt dat hij en Epafras als ‘slaven van Christus’ op gelijk niveau staan, suggereert de NBV vertaling dat Epafras aan Paulus ondergeschikt is.

¹³ Op het moment van het schrijven van deze brief werkt hij samen met Paulus alweer ergens anders voor het evangelie (Kolossenzen 4:12)

Volgens de meerderheid van kritische exegeten is Kolossenzen natuurlijk een pseudepigrafe Paulusbrief. Maar voor de hier behandelde vraag is dit niet relevant. Ook als fictieve brief zou Kolossenzen refereren aan de typische praktijk en terminologie van het zendingswerk van Paulus en zijn medeapostelen (=mededienaren / -slaven).

¹⁴ J.N. Collins, *Deacons and the Church*, Harrisburg 2002, 73. Zie ook idem, *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*, New York/Oxford, 1990. In deze invloedrijke studie van de woordveld *diakonia* komt Collins tot de conclusie dat de gedachte van liefde, toewijding en zorg *niet* zou meeklinken in de vroegchristelijke conceptie van *diakonia* en verwante woorden. Een genuanceerde discussie van deze door velen als nogal schokkend ervaren studie moet hier achterwege blijven. Vast staat dat in de meeste paulijnse teksten *diakonos* in der daad de gevolmachtigde bemiddelaar is en niet een assistent zonder bevoegdheden.

teksten zijn dan Filippenzen 2:25 en 2 Korintiërs 8:23. Paulus noemt Epafroditus, die de Filippenzen naar hem toe hebben gestuurd, “*mijn* broeder, medewerker en medestrijder en *jullie* afgezant (*apostolos*) en dienstverlener (*leitourgos*) voor mijn behoeften”.¹⁵ 2 Korintiërs 8:23 noemt de christenen die de collecte naar Jeruzalem moesten brengen “afgezanten (*apostoloi*) van de gemeenten”. We zagen hiervoor al, dat Paulus *apostolos* en *diakonos* als synoniemen kan gebruiken en in Filippenzen 2:25 staat naast *apostolos* de *leitourgos* (hier vertaald als ‘dienstverlener’, wat qua betekenis heel dichtbij *diakonos* komt).

Ik acht deze mogelijkheid de meest waarschijnlijke, want je zou verwachten dat Paulus in zijn aanbevelingsbrief in eerste instantie spreekt over de functie die Febe op het ogenblik van de briefbezorging vervult. Zij komt naar Rome in haar hoedanigheid van afgevaardigde dienaar/agent van de gemeente in Kenchreeën, om de brief van Paulus toe te lichten en waarschijnlijk ook om concrete stappen te zetten ter voorbereiding van de missie in Spanje.¹⁶ Zij moest in samenwerking met de Romeinse gelovigen organiseren, wat Paulus nodig had: geld, begeleiders, vertalers, vervoer enz.

Maar wat had Febe eerder gedaan om gekozen te kunnen worden als koerier van de Romeinenbrief en tot lid van de actiegroep “missie in Spanje”? In welke hoedanigheid kon zij, gesteund door de Romeinse christenen, nog nader te bepalen zaken gaan regelen (Romeinen 16:2b)? Voor een antwoord op die vraag moeten we kijken naar de titel *prostatis* in Romeinen 16:3.

c. Febe als prostatis: hoge status, onduidelijke taken

De betekenis van het vrouwelijke zelfstandige naamwoord *prostatis* en de vaker voorkomende mannelijke pendant *prostatês* is in de laatste jaren intensief bediscussieerd.¹⁷ *Prostatis/prostatês* zijn in Romeinse tijd equivalenten van de Latijnse woorden *patrona/patronus*. Paulus beschrijft de relatie tussen Febe en hemzelf en haar vele andere beschermelingen in termen van het patronaatsysteem. Dat systeem was voor de Grieks-Romeinse samenleving van grote betekenis.¹⁸ In de toenmalige maatschappij, die door enorme sociale verschillen gekenmerkt werd, zorgden patroon-cliënt verhoudingen voor een gevoel van saamhorigheid door de sociale lagen heen. De patroon of patrones verleende voornamelijk financiële en juridische hulp en deed zijn of haar invloed gelden op momenten dat dit voor de cliënt voordelig kon zijn, bijvoorbeeld bij zakelijke transacties. Hij of zij kon als wederdienst rekenen op loyaliteit en

¹⁵ NBV: “Hij is mijn broeder, medewerker en medestrijder geweest, en heeft mij namens u bijgestaan in mijn nood.” Inhoudelijk is niets in te brengen tegen deze vertaling, maar het is jammer dat het detail verloren gaat dat Epafroditus een “apostel” (afgezant) van de gemeente genoemd wordt.

¹⁶ Ik heb deze these breed beargumenteerd in A. Merz, ‘Im Auftrag der Gemeinde von Kenchreä: Phoebe als Wegbereiterin der Spanienmission’, in: B. Becking *et al.* (red.), *Tussen Caïro en Jeruzalem. Studies over de Bijbel en haar Context*, Utrechtse Theologische Reeks 53, Utrecht, 2006, 83-97. Zie ook de belangrijke bijdrage van R. Jewett, ‘Paul, Phoebe, and the Spanish Mission’, in: J. Neusner *et al.* (red.), *The Social World of Formative Christianity and Judaism (FS H.C. Kee)*, Philadelphia 1988, 142-161.

¹⁷ H. Schaefer, *prostatês*, *PRE* Suppl. IX, Stuttgart 1962, 1287-1304; M. Zapella, ‘A proposito di Febe *prostatis*’, *RivBib* 37 (1989), 167-171; M. Ernst, ‘Die Funktionen der Phöbe (Röm 16,1f) in der Gemeinde von Kenchreai’, in: *Protokolle zur Bibel* 1 (1992), 135-147; *NewDocs* 4 (1979) 241-244.

¹⁸ Zie P. Lampe, ‘Paul, Patrons, and Clients’, in: J. P. Sampley (ed.), *Paul in the Greco-Roman World. A Handbook*, Harrisburg/London/New York 2003, 488-523 en C. Osiek, ‘The Politics of Patronage and the Politics of Kinship: The Meeting of the Ways’, in: *BTB* 39 (2009) 143-152.

eerbetuigingen van de beschermelingen, wat weer tot meer invloed en aanzien leidde. Beroepsverenigingen en religieuze gemeenschappen (ook diasporasynagogen!) eerden in inscripties hun stichters, mecenasen en leiders vaak als *prostatis/prostatês*. Het is dus een behoorlijk prestigieuze titel die Paulus hier voor Febe gebruikt.

Juist daarom werd in het verleden soms beweerd dat hij zou overdrijven of overdachtelijk zou spreken. Om de Romeinen te motiveren Febe *bij* te staan (Grieks: *parhistêmi*, 16:2b) zou hij in een soort woordspel met het werkwoord *prohistêmi* (waarvan *prostatis* is afgeleid) beweren, dat zij in het verleden anderen had voorgestaan.¹⁹ Of er wordt gewezen op het feit dat de godin Febe (zoals veel andere godheden) als *prostatis* (“beschermster”) werd aangeropen. Paulus zou dan “met een vleug van humor een zinspeling” gemaakt hebben: “zij is een echte Febe, een echte Zorgende!”²⁰ Dit soort verklaringen houdt geen rekening met de belangrijke rol, die mannelijke en – zoals inmiddels voldoende is aangetoond – vrouwelijke patronen overal in de Grieks-Romeinse wereld speelden.²¹ De christelijke gemeenten waren op de vrijgevigheid en gastvrijheid van beter gesitueerde leden aangewezen,²² die bijvoorbeeld ruimte voor vergaderingen (Romeinen 15:23), eten voor gezamenlijke maaltijden, onderdak voor rondreizende apostelen (Romeinen 15:23; Filemon 22; Handelingen 17:7) en secretarisdiensten voor de vrij omvangrijke correspondentie (Romeinen 16:22) regelden. Denk ook aan het beschikbaar stellen van slaven of assistenten ter ondersteuning van de zending (Filemon 13; Filippenzen 2:25) en het schenken van grotere geldbedragen ter ondersteuning van het werk van de apostelen (Filippenzen 4:10, 14-18). Paulus zal ook dikwijls juridische hulp nodig gehad hebben wanneer hij in aanraking met de autoriteiten kwam. In Tessalonica bijvoorbeeld moesten Jason en anderen een borgsom betalen en ongetwijfeld al hun invloed op de lokale autoriteiten doen gelden om de opschudding te sussen die door de preek van Paulus was veroorzaakt (Handelingen 17:9).²³ Dergelijke uiteenlopende activiteiten konden gedaan worden door iemand die men met de titel *prostatis* aanduidde. Dat maakt de vertaling van het woord uiteraard moeilijk. We weten gewoon niet of Febe vooral financiële bijdragen leverde – dat zou de vertaling “weldoenster” rechtvaardigen. Als zij christenen op zakelijke en juridische wijze ondersteunde, zou de vertaling “beschermster” meer op zijn plaats zijn. Het kan ook zijn dat Febe de leider van een christelijke huisgemeente in Kenchreeën was, en dat zij met de titel *prostatis* (letterlijk: “iemand die voor staat”) geëerd werd,

¹⁹ De Statenvertaling koos dan ook voor de meest letterlijke vertaling “voorzitter”.

²⁰ J. van Bruggen, *Romeinen. Christenen tussen stad en synagoge*, Kampen 2006, 229.

²¹ K. Mantas, ‘Independent Women in the Roman East: Widows, Benefactresses, Patronesses, Office-Holders’, in: *Eirene* 33 (1997), 81-95; R.A. Kearsley, ‘Women in Public Life in the Roman East. Iunia Theodora, Claudia Metrodora and Phoebe, Benefactress of Paul’, in: *Tyndale Bulletin* 50 (1999), 189-211; C.F. Whelan, ‘Amica Pauli: The Role of Phoebe in the Early Church’, *JSNT* 49 (1993), 67-85.

²² De formulering “beter gesitueerd” is met opzet gekozen. Er is een hevige discussie gaande over de vraag hoe welvarend de meest welvarende christenen waren ten tijde van Paulus. Die vraag kan hier niet worden besproken. Zie daarvoor A. Merz, ‘Gerd Theißens Beiträge zur Sozialgeschichte des hellenistischen Urchristentums in der neueren Diskussion’, in: P. Lampe/H. Schwier (ed.), *Neutestamentliche Grenzgänge. Symposium zur kritischen Rezeption der Arbeiten Gerd Theißens (FS für Gerd Theißens zum 65. Geburtstag)*, Göttingen 2010, 96-113. Het is onduidelijk of er onder de leden van de sociale elite christenen waren; in elk geval bestonden er ook binnen de christelijke gemeenten grote sociale verschillen.

²³ A.J. Malherbe, *Social Aspects of Early Christianity*, Philadelphia ²1983, 98 vergelijkt Febe met Jason.

naar analogie van het gebruik van de titel in synagogen en andere verenigingen. Hierbij zou een vertaling als ‘leider (van de gemeente)’ passen.²⁴

De NBV-vertaling “zij is velen tot steun geweest” vat inhoudelijk veel van de mogelijke taken van Febe samen, maar mist juist het cruciale element van sociale status en invloed. Iemand wordt *prostatis* genoemd vanwege haar prestaties voor medechristenen; het gebruik van die eervolle titel brengt dat en de bijbehorende status in herinnering en ik pleit dan ook daarvoor, dit in de vertaling ook tot uitdrukking te laten komen.

Paulus geeft trouwens de vrij conventionele vorm van eerbetoon een specifiek christelijke draai door zijn eigen patrones aan de Romeinen aan te bevelen en door aan hen te vragen om haar bij te staan. Ook de combinatie van titels is opvallend: degene die in Kenchreeën leiding gaf en voor velen beschermster en weldoenster was, laat zich uitzenden als *diakonos* van de gemeente, laat zich letterlijk in dienst nemen en wordt in eerste instantie als “*zuster Febe*” aangesproken. Zij komt daarmee precies op dezelfde hoogte te staan als de “trouwe en geliefde broeder Onesimus”, de (voormalige?) slaaf van Filemon, die we in Kolossenzen 4:9 tegenkomen en die net als Febe op reis is ten dienste van het evangelie. Ik vermoed dat wij hier iets kunnen zien van de christelijke overtuiging dat allen die de doop hadden ontvangen één waren in Christus en erkenden dat ze in Christus elkaars gelijken waren (Galaten 3:28; 1 Korintiërs 12:13; Kolossenzen 3:11). Er waren in de christelijke gemeenten mensen met heel diverse sociale rollen, bijvoorbeeld die van patrones, maar tegelijkertijd kregen die rollen, in het licht van het geloof, een nieuwe invulling.²⁵

Prisca en Aquila langjarige partners van Paulus

De volgende twee personen, die in Rom 16 genoemd worden zijn Prisca en Aquila, ik citeer:

“3 Groet Prisca en Aquila, mijn medewerkers in Christus Jezus, 4 die hun leven voor mij op het spel hebben gezet; niet alleen ik ben hun dank verschuldigd, maar ook alle gemeenten van heidenen; 5 groet ook de gemeente bij hen aan huis.” Hier zijn twee dingen opmerkelijk: Ten eerste wordt Prisca voor haar echtgenoot Aquila genoemd wat tegen alle gewoontes in gaat. Het kan alleen maar betekenen dat zij wat betreft de gemeentes de veel bekendere en belangrijker persoon geweest is. Uit de zin “groet ook de gemeente bij hen aan huis” wordt duidelijk, dat de twee stichter en leider van een christelijke gemeente waren, die bij hun thuis samenkwam. Dat het onderwijs in zo’n gemeente een belangrijke plaats had, kunnen wij duidelijk zien in het stukje uit Handelingen 18. We horen, dat Apollos, een Jood uit Alexandrie, die zich tot Jezus had bekeerd, in de synagoge van Efeze sprak. “25 Hij was onderwezen in de weg des Heren en verkondigde geestdriftig en nauwkeurig de leer over Jezus, ook al kende hij alleen de doop van Johannes. 26 Hij begon vrijmoedig op te treden in de synagoge. Toen Priscilla en Aquila” – let hier weer op de volgorde van namen! – “hem hoorden, namen ze hem

²⁴ Een andere titel voor Febe was ook mogelijk geweest; in Filippi koos men bijvoorbeeld voor het woord *episkopos* (letterlijk: “iemand die toezicht houdt”).

²⁵ A. Merz, ‘Gerd Theißens Beiträge zur Sozialgeschichte’, 111-113.

met zich mee en zetten hem de weg van God nog nauwkeuriger uiteen.” Prisca had dus zelf de in de Schriften doorknede apostel Apollos iets uit te leggen. In haar geval hield haar functie als leidster van een huisgemeente en medewerkster van Paulus dus in dat zij ook leerde en wij mogen dit dan ook voor andere vrouwelijke medewerkers veronderstellen.

Van een drietal vrouwen wordt in Rom 16 gezegd, dat zij voor de gemeente of voor de Heer “veel moeite hebben gedaan” (Grieks: *kopian*). Maria in V. 6, Tryfena en Tryfosa, Persis in V. 12. Dezelfde woorden gebruikt Paulus ook voor zijn eigen werk (ik herinner aan 1Cor 15,10: ik heb harder gezwoegd dan alle andere apostelen, niet op eigen kracht, maar dankzij Gods genade; en verwijst ook naar Gal 4,19, Phil 2,16). Bovendien zegt hij in 1 Kor 16,16, dat de Korinthische gemeente zich aan iedereen moet onderwerpen, die in dienst van de gemeente staat. Indien we Paulus hier serieus mogen nemen dan houdt dit in, dat ook mannelijke gemeenteleden zich ondergeschikt moeten opstellen t.o.v. vrouwelijke leiders. Paulus trekt deze conclusie weliswaar niet expliciet, maar zij ligt in het verlengde van zijn uitspraken van 1Kor 16 en Rom 16.²⁶

Junia, de bijna vergeten apostel

Ik wil nog een vers uit Rom 16 wat uitgebreider bespreken, V. 7: “Groet Andronikus en Junia, mijn volksgenoten die met mij in de gevangenis hebben gezeten, die als apostelen veel aanzien genieten en die eerder dan ik één met Christus zijn geworden.” Hier wordt Junia, echtgenote of zuster van Andronikus, zelfs apostel genoemd, en niet alleen apostel, maar als een beroemde onder de apostelen. Deze tekst is natuurlijk een groot probleem voor ieder, wiens conceptie van het ambt op de gedachte van apostolische successie berust en die vrouwen om deze reden uitsluit. In het alleroudste handschrift van de Paulusbrieven, die u op de handout ziet, is haar naam overigens Julia, waarschijnlijk een schrijffout, de beide vrouwennamen verschillen maar één letter. Sinds de middeleeuwen heeft men van Junia een mannelijke Junias gemaakt, hoewel deze naam noch in het Latijn noch in het Grieks bestaat.²⁷ Men redeneerde dat het een niet bekende verkorte vorm van de naam Junianus moest zijn. Dit terwijl er wel honderden vrouwelijke Junia’s bekend waren, want Junia is na Julia de meest gebruikte naam voor een vrouw in de Oudheid. De kerkvader Johannes Chrysostomos (gest. 407), die zijn bijnaam goudmond dankt aan zijn retorische kunst, heeft een preek over Rom 16 nagelaten, die geen twijfel laat over het door hem veronderstelde geslacht van Junia. Hij zegt “een apostel te zijn is iets groots. maar voortreffelijk onder de apostelen – bedenk wat dit voor een loflied is. zij waren voortreffelijk in hun werk en hun rechtschapen daden. Hoe groot moet de wijsheid van deze vrouw geweest zijn, dat zij waardig werd gevonden, de titel apostel te dragen.”

²⁶ Een generatie later is dit voor een auteur, die in naam van Paulus schrijft in de overtuiging dat hij de boodschap van Paulus in zijn tijd vertegenwoordigt ondenkbaar geworden. 1Tim 2,12 verbiedt het leren van vrouwen onder meer omdat dit inhield, dat de lerende vrouw dan “gezag over de man” heeft.

²⁷ De accusatiefvorm van de gepostuleerde mannaam Junias is dan dezelfde als de accusatiefvorm van de vrouwennaam Junia, er zou alleen een verschil in het accent zijn (circonflexe vs. accent aigu). Maar de oudste handschriften waren in majuskels (hoofdletters) zonder accenten geschreven. De accenten in latere minuskels en in majuskels toegevoegde accenten tonen trouwens doorgaans dat de naam als vrouwennaam werd gelezen.

En nog in de 10de eeuw vermeldt een gedenkboek voor heiligen van keizer Basilius Porphyrogentius 17 mei als feest van de heiligen Andronicus en Junia en prijst Andronicus zalig: “having with him as consort and helper in godly preaching the admirable woman Junia, who, dead to the world and the flesh, but alive to God alone, carried out her task” (*Acta Sanctorum, Maai 4*, ed. Bollandists [Rome and Paris: V. Palmé, 1866], 4).

De wetenschap heeft inmiddels geaccepteerd, dat de tweede in Rom 16,7 genoemde persoon een vrouw met de naam Junia moet zijn en de meest recente vertalingen laten dit ook zien. Desondanks staat nog in veel oudere vertalingen de mannelijke naam Junias of er worden zoals in de Willibrord vertaling omschrijvingen gevonden, die ertoe leiden, dat de titel apostel niet op Junia lijkt te slaan, zoals de formulering: “mensen van aanzien onder de apostelen” wat zo opgevat kan worden, dat zij zelf geen apostelen zijn. Maar dit heeft de Griekse tekst, de traditie tot de 13de eeuw en de woorden van Johannes Chrysostomos, een kerkvader, die als geen ander het Grieks beheerste, tegen zich. De apostel Junia is een niet meer weg te cijferen feit.

Ons onderzoek naar Rom 16 heeft dus duidelijk gemaakt, dat vrouwen in de paulinische gemeentes als medewerkers aanwezig waren, die sturende en lerende functies hadden, die titels als apostel, diakonos, patrona, medewerker kregen. Waarom dan in de geschiedenis van de kerk vrouwen voor lange tijd, ook in naam van Paulus, het spreken en werken in leidende functies ontzegd werd en deels ook nog ontzegd wordt, is een kwestie, die ik in deze lezing niet meer kan behandelen. Misschien komen we daar na de pauze in de discussie nog wel op terug.

Het einde van de Romeinenbrief sociaalhistorisch gelezen: een sleutel tot de vroegchristelijke zendingsgeschiedenis en het netwerk van Paulus - Handout van: prof. dr. Annette Merz, PThU Groningen; voor fries leerhuis Olterterperkring, 15.12.2014

1. Opbouw en tekst van Romeinen 15,14-16,27²⁸

A Terugblik op het schrijven van de Romeinenbrief

¹⁴ Broeders en zusters (adelphoi), ik ben ervan overtuigd dat u best zelf in staat bent om elkaar van advies te dienen, want u bent vol goede bedoelingen en u hebt een rijke kennis van zaken. ¹⁵ Toch heb ik u soms met een zekere vrijmoedigheid geschreven, om u een en ander in herinnering te brengen, uit de kracht van de genade die mij door God is geschonken.

B Terugblik op het zendingswerk van Paulus van de afgelopen jaren

¹⁶ Hij heeft mij bestemd voor de *heilige dienst* (letterlijk: *als dienaar [leitourgos]*) van Christus Jezus onder de heidenen, om het evangelie van God (priesterlijk) te bedienen, om Hem de heidenen aan te bieden als een *welkome (offer)gave*, geheiligd door de heilige Geest. ¹⁷ Hierop mag ik mij in Christus Jezus bij God beroemen. ¹⁸ Want ik durf over niets anders te spreken dan over wat Christus door mij tot stand heeft gebracht voor de bekering van de heidenen, door woord en daad, ¹⁹ door machtige wondertekenen, in de kracht van de Geest van God. Zo heb ik van Jeruzalem en omstreken tot Illyrië (letterlijk: van Jeruzalem in een grote cirkel tot Illyrië toe) de *prediking van het evangelie van Christus voltooid*. ²⁰ Alleen was het voor mij een erezaak om *het evangelie niet te verkondigen* waar de naam van Christus reeds genoemd was, om niet te bouwen op een fundament dat door anderen was gelegd. ²¹ Er staat immers geschreven: Zij die geen boodschap over Hem hebben vernomen, zullen zien; zij die niet van Hem hebben gehoord, zullen tot inzicht komen.”

C Vooruitblik op de bezorging van de collecte in Jeruzalem, het bezoek in Rome en het geplande zendingswerk in Spanje

²² Dit is dan ook de reden waarom ik telkens verhinderd was bij u te komen. ²³ Maar nu heb ik in deze streken geen arbeidsveld meer, en al jaren verlang ik vurig u te bezoeken ²⁴ als ik naar Spanje ga. Ik hoop namelijk u op doorreis te zien en door u te worden uitgerust voor mijn tocht daarheen, nadat ik eerst enige tijd van uw gezelschap genoten heb. ²⁵ Nu sta ik op het punt naar Jeruzalem te vertrekken *ter ondersteuning* van de heiligen (letterlijk: *om de heiligen te dienen [diakonein]*). ²⁶ Want Macedonië en Achaje hebben besloten een collecte te houden voor de armen onder de heiligen in Jeruzalem. ²⁷ Een mooi besluit, maar zij staan ook bij hen in het krijt; omdat de heidenen deel hebben gekregen aan hun geestelijke gaven, zijn zij van hun kant verplicht hen materieel *bij te staan* (leitourgein). ²⁸ Wanneer ik dan deze taak heb volbracht en hun de opbrengst veilig ter hand gesteld heb, zal ik over uw stad naar Spanje reizen. ²⁹ Ik weet zeker dat ik, als ik u bezoek, zal komen met de volle zegen van Christus.

D Verzoek om voorbede met het oog op interne en externe tegenstand tegen Paulus

³⁰ Maar ik doe een beroep op u, broeders en zusters, in de naam van onze Heer Jezus Christus en de liefde van de Geest: Sta mij bij in de strijd; bid voor mij tot God, ³¹ dat ik mag ontkomen aan de weerspanningen in Judea, en dat mijn hulpactie (letterlijk: *mijn dienst [diakonia]*) voor Jeruzalem bij de heiligen aldaar in goede aarde mag vallen. ³² Dan zal ik, als God het wil, vol vreugde bij u komen en rust vinden in uw midden. ³³ De God van de vrede zij met u allen! Amen.

²⁸ Willibrordvertaling met aanpassingen AM, *schuin*: woorden die het werken voor het evangelie beschrijven

E Formele aanbevelingsbrief voor Febe, de briefbezorgster en beschermvrouw van Paulus

16:1 Ik beveel u onze (*ambst-?*)zuster Febe aan, *diakonos* (diaken/diakoness, dienaar, voorganger, leidster, afgezante zendingsmedewerker) van de gemeente te Kenchreeën. ² Ontvang haar in de Heer zoals heiligen past, en sta haar bij in alle zaken waarin zij uw hulp nodig heeft. Want zelf is zij voor velen, en ook voor mij, een *prostatis* (beschermster, weldoener, patrones, steun, leidster, voorstandster, herbergster) geweest.

F Groeten van Paulus aan medewerkers en gelovigen in Rome

³ Groet Prisca en Aquila, mijn *medearbeiders* in Christus Jezus, ⁴ die hun leven voor mij op het spel hebben gezet; niet alleen ik ben hun dank verschuldigd, maar ook alle gemeenten van heidenen; ⁵ groet ook de gemeente bij hen aan huis. Groet mijn geliefde Epenetus, Asia's eersteling voor Christus. ⁶ Groet Maria, die zoveel *moeite* voor u heeft gedaan (*kopian*).

⁷ Groet Andronikus en Junia, mijn landgenoten en medegevangenen, die als *apostelen* veel aanzien genieten [NBV] (mensen van aanzien onder de apostelen W95), die al eerder dan ik in Christus waren.

⁸ Groet Ampliatus, mijn geliefde vriend in de Heer. ⁹ Groet Urbanus, onze *medewerker* in Christus, en mijn geliefde Stachys. ¹⁰ Groet Apelles, die echte christen. Groet hen die behoren tot het huis van Aristobulus. ¹¹ Groet mijn landgenoot Herodion. Groet de volgelingen van de Heer die behoren tot het huis van Narcissus.

¹² Groet Tryfena en Tryfosa, die *arbeiden* (*kopian*) in dienst van de Heer.

Groet mijn geliefde Persis, die veel *moeite heeft gedaan* (*kopian*) voor de Heer (=heeft gearbeid in dienst van de Heer; zoals 12a!). ¹³ Groet Rufus, de uitverkorene van de Heer, en zijn moeder, die ook voor mij *een moeder* is geworden. ¹⁴ Groet Asynkritis, Flegon, Hermes, Patrobas, Hermas en de broeders (en zusters?) die bij hen zijn. ¹⁵ Groet Filologus en Julia, Nereus met zijn zuster, en Olympas, en al de heiligen bij hen.

¹⁶ Groet elkaar met de heilige kus. U groeten al de gemeenten van Christus.

G Waarschuwing voor onruststokers, valse dienaren van Christus en eschatologische vooruitblik

¹⁷ Broeders en zusters, ik vermaan u diegenen in het oog te houden die oorzaak zijn van allerlei tweedracht en ergernis, in strijd met de leer die u hebt ontvangen. Vermijd hen. ¹⁸ Zulke mensen *dienen* (*douleuein*) niet Christus onze Heer, maar hun eigen buik, en ze misleiden argeloze mensen met hun vrome en mooiklinkende woorden. ¹⁹ Ik ben gelukkig met uw gehoorzaamheid aan het evangelie, die algemeen bekend is; en zo zie ik u graag: volleerd in het goede, en niet ontvankelijk voor het kwaad. ²⁰ Dan zal de God van de vrede weldra de satan onder uw voeten verpletteren. De genade van onze Heer Jezus zij met u.

H Groeten aan de Romeinen door medewerkers en medegelovigen in Korinthe

²¹ Mijn *medewerker* Timoteüs en mijn landgenoten Lucius, Jason en Sosipater laten u groeten.

²² Ik, Tertius, die deze brief heb geschreven, groet u in de Heer.

²³ Gajus, *gastheer van mij en van de hele gemeente*, Erastus, de beheerder van de stedelijke financiën, en onze (*ambst-?*)broeder Quartus laten u groeten.

I Lofprijzing van God met samenvatting van kerngedachten het paulinische zendingswerk betreffend

²⁵ Aan Hem die de macht heeft u sterk te maken- volgens het evangelie van Jezus Christus dat ik verkondig, volgens de openbaring van het geheim dat eeuwenlang verzwegen bleef ²⁶ maar nu is onthuld, en dat aan de hand van profetische geschriften krachtens de opdracht van de eeuwige God is meegedeeld aan alle heidenvolken, om hen te brengen tot gehoorzaamheid aan het geloof - ²⁷ aan Hem, de enige, alwijze God, zij de heerlijkheid, door Jezus Christus tot in alle eeuwigheid! Amen.

2. Rom 16:23: Quartus, “broeder” in de zin van ambtsbroeder bij Paulus:

Filemon 1: “Paulus, een gevangene van Christus Jezus, en Timotheüs, de broeder, aan de geliefde Filemon...” Verder: 1 Korintiërs 1:1; 2 Korintiërs 8:18, 22; 9:3; Kolossenzen 1:1; 4:7, 9; Efeziërs 6:21

3. Romeinen 16:23: Erastos, de *oikonomos* van de stad

Resten van een bestrating oostelijk van het theater van Korinthe:

“Erastus for his aedileship paved (this) at his own expense.”

Het is niet zeker, maar mogelijk, dat de functie van aedile in het Grieks met *oikonomos* werd weergegeven. In dit geval was Erastos een persoon met een hoge sociale status en grote rijkdom.

4. Romeinen 16:1-2: Febe

a) *De Nieuwe Bijbelvertaling* (2004)

1 Ik beveel onze zuster Febe bij u aan, die in dienst staat van de gemeente in Kenchreeën. 2 Ontvang haar in de naam van de Heer, op een wijze die bij de heiligen past. En sta haar bij wanneer ze uw hulp ergens voor nodig heeft, want ze is velen tot steun geweest, ook mij.

b) *Willibrord Vertaling* (1995)

1 Ik beveel u onze zuster Febe aan, diaken van de gemeente te Kenchreeën.

2 Ontvang haar in de Heer zoals christenen past, en sta haar bij in alle zaken waarin zij uw hulp nodig heeft. Want zelf is zij voor velen, en ook voor mij, een beschermster geweest.

c) *Good News Bible* (1992)

1 I recommend to you our sister Phoebe, who serves the church at Cenchreae. 2 Receive her in the Lord's name, as God's people should, and give her any help she may need from you; for she herself has been a good friend to many people and also to me.

d) *Contemporary English Version* (1999)

1 I have good things to say about Phoebe, who is a leader in the church at Cenchreae.

2 Welcome her in a way that is proper for someone who has faith in the Lord and is one of God's own people. Help her in any way you can. After all, she has proved to be a respected leader for many others, including me.

Paulus en andere medewerker in de verkondiging als *diakonos* / Dienaar van Christus:

Paulus: 1 Korintiërs 3:5 (Wat is Apollos eigenlijk? En wat is Paulus? Zij zijn niet meer dan dienaren die u tot geloof hebben gebracht); 2 Korintiërs 3:6; 6:4; Apollos: 1 Korintiërs 3:5; Tychicus: Efeziërs 6:21; Kolossenzen 4:7; Epaphras: Kolossenzen 1:7 (“onze geliefde medeslaaf [namelijk: van Christus], die voor jullie een getrouwe dienaar/bemiddelaar (*diakonos*) van Christus is”); Timoteüs: 1 Timoteüs 4:6; “broeders” zonder naam: 2 Korintiërs 11:15,23.

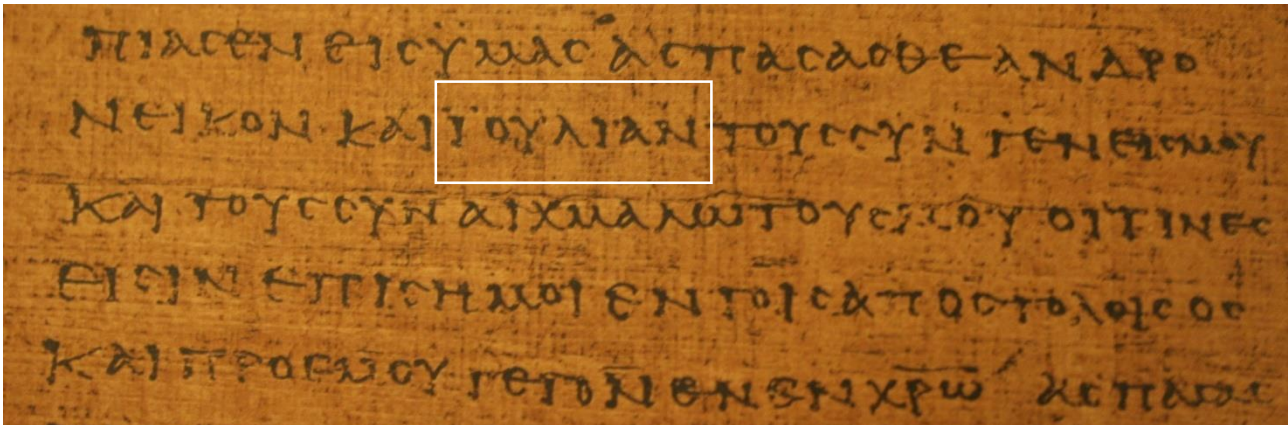
Filippenzen 2:25: Epafroditus, “mijn broeder, medewerker en medestrijder en *jullie* afgezant (*apostolos*) en dienstverlener (*leitourgos*) voor mijn behoeften”.

2 Korintiërs 8:23: De christenen die de collecte naar Jeruzalem moesten brengen: “afgezanten (*apostoloi*) van de gemeenten”.

5. Rom 16:3-4: Prisca en Aquila

Handelingen 18: 25-26 (over Apollos) “25 Hij was onderwezen in de weg des Heren en verkondigde geestdriftig en nauwkeurig de leer over Jezus, ook al kende hij alleen de doop van Johannes. 26 Hij begon vrijmoedig op te treden in de synagoge. Toen Priscilla en Aquila hem hoorden, namen ze hem met zich mee en zetten hem de weg van God nog nauwkeuriger uiteen.”

6. Romeinen 16,7: de vrouwelijke apostel Julia in Papyrus 46 (ca. 200):

Groet Andronikos en *Julia*, mijn volksgenoten en medegevangenen, die beroemd zijn onder de apostelen en die al eerder dan ik in Christus waren.

Met de vrouwennaam **Junia** in plaats van Julia (naast P⁴⁶ nog in een paar Griekse, Koptische en Latijnse handschriften) wordt deze lezing gesteund door alle (!) andere Griekstalige handschriften van het Nieuwe Testament en alle (!) vroege kerkvaders:

-Johannes Chrysostomos († 407): “Een apostel te zijn is iets groots. maar voortreffelijk onder de apostelen – bedenk wat dit voor een loflied is. Zij waren voortreffelijk in hun werk en hun rechtschapen daden. Hoe groot moet de wijsheid van deze vrouw geweest zijn, dat zij waardig werd gevonden, de titel apostel te dragen.” (*In ep. ad Romanos* 31.2 [PG 60.669-70].

-Het boek van heiligengedenkdagen van keizer Basilius Porphyrogentius (10de eeuw) noteert 17 mei als feest van de heiligen Andronicus en Junia en prijst Andronicus zalig: “having with him as consort and helper in godly preaching the admirable woman Junia, who, dead to the world and the flesh, but alive to God alone, carried out her task” (*Acta Sanctorum, Maai 4*, ed. Bollandists [Rome and Paris: V. Palmé, 1866], 4).

Pas in de 13de eeuw is door Giles van Rome (1247-1316) Julia (!) tot man verklaard en door filologen werd vervolgens geopperd, dat de (literair en door inscripties niet nagewezen) mannelijke naam Junias een afkorting moest zijn van de Latijnse naam Junianus. Sommige vertalingen doen er alles aan, om – zonder enige basis in de tekst – geen twijfel te laten opkomen, dat het om mannen moet gaan:

Groet Andronikus en *Junias*, mijn stamgenoten en medegevangenen, *mannen* onder de apostelen in aanzien, die reeds vóór mij in Christus geweest zijn. (NBG51)